

OLEG BELEJ

oleh.belej@uwr.edu.pl

HELENA SOJKA-MASZTALERZ

helena.sojka-masztalerz@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski

OUKONIMIA UKRAIŃSKA W KONTEKŚCIE PROCESÓW DEKOMUNIZACYJNYCH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ KOŃCA XX–POCZĄTKU XXI WIEKU

Słowa tematyczne: toponimy, nazwy geograficzne, Ukraina, dekomunizacja

Proces rozwoju każdego podsystemu języka, w szczególności onimicznego, zależy bezpośrednio od wpływu czynników pozajęzykowych i pozostaje w bliskim związku ze specyfiką rozwoju społeczeństwa (ewolucyjnego czy rewolucyjnego), w którym funkcjonuje dany podsystem onimiczny: rozmiar i głębokość innowacji językowych zależy od rozmiaru i głębokości przekształceń społeczno-politycznych.

Koniec XX w. to szczególny okres w historii zarówno narodu ukraińskiego, jak i innych narodów słowiańskich, które przez ponad pół wieku należały do państw bloku wschodniego¹ i rozwijały się w ramach systemu totalitarnego, niejednokrotnie w warunkach braku własnej państwowości. Protesty w różnych państwach Układu Warszawskiego, m.in. strajki organizowane przez „Solidarność” w Polsce, aksamitna rewolucja w Czechosłowacji, obalenie reżimu Nicolae Ceaușescu w Rumunii, krach układu o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej oraz rozpad ZSRR w grudniu 1991 r. zapoczątkowały przekształcenia społeczno-polityczne w państwach, które wcześniej znalazły się pod dominującym wpływem Związku Radzieckiego. Wydarzenia te umożliwiły realną demokratyzację i ekonomiczną liberalizację życia, co z kolei zauważal-

¹ Określenie *blok wschodni* (*blok państw demokracji ludowej*) oznacza w naszym rozumieniu grupę państw socjalistycznych, w których panujący system polityczny zdominowany był przez partię komunistyczną (socjalistyczną). Istniał on od zakończenia drugiej wojny światowej do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. i obejmował państwa środkowo- i południowo-wschodniej Europy: Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, Ludową Republikę Bułgarii, Czechosłowacką Republikę Socjalistyczną, Niemiecką Republikę Demokratyczną, Polską Rzeczpospolitą Ludową, Rumuńską Republikę Ludową, Węgierską Republikę Ludową oraz Ludową Republikę Albanii (wystąpiła z bloku w latach sześćdziesiątych XX w.). Ze względu na socjalistyczny ustrój państwa do bloku wschodniego zaliczyliśmy także Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii, mimo że formalnie do niego nie należała.

nie wpłynęło na leksykę współczesnych języków słowiańskich, zwłaszcza na jej podsystem proprialny. Niekiedy niektóre czynniki społeczno-ekonomiczne i społeczno-technologiczne powodują, że pewne typy nazw, m.in. teonimy, mitonimy, ergonimy podlegają zmianom kwantytatywnym, czyli odczuwalnemu przyrostowi ilościowemu; w innych zaś przypadkach inne kategorie, tj. antroponimy, toponimy, ulegają przekształceniom o charakterze kwalifikatywnym: zmianom w planie wyrażenia (*signifiant*) lub w planie treści (*signifié*) nowych onimów.

Ojkonimy, czyli nazwy własne miejscowości: miast, wsi, chutorów, przysiółków itp., zajmują szczególne miejsce w życiu społeczeństwa. Pełnią one funkcję swoistego kodu sygnałowego czy też znaków orientacyjnych, które stają się nieodłączną częścią składową każdej społeczności etnokulturowej. Pierwotna funkcja ojkonimów ma charakter czysto użytkowy i polega na nadawaniu nazw obiektom topograficznym z punktu widzenia ich oznak relewantnych, lecz ojkonimy mogą także pełnić funkcję wtórną, ideologiczną, czyli nie charakteryzują nazywanego obiektu, tylko określają ideologiczne priorytety społeczeństwa (państwa) przez wykorzystanie konotacji, m.in. nazwisk, nazw przedmiotów, wydarzeń itp. Naszym zdaniem to właśnie zdolność pełnienia transparentnej funkcji ideologicznej decyduje o głębokości transformacji w podsystemie onimicznym podczas każdej zmiany priorytetów ideologicznych danego społeczeństwa.

Celem artykułu jest analiza ideologicznie znaczących nazw własnych, przede wszystkim ojkonimów, oraz wskazanie głównych tendencji w ojkonimii ukraińskiej na tle procesów dekomunizacyjnych, mających miejsce w ciągu ostatnich 25 lat transformacji polityczno-społecznej na Ukrainie. Ponadto wskażemy na funkcjonowanie zideologizowanych ojkonimów w państwach bloku wschodniego.

W niniejszej pracy będziemy posługiwać się określeniem *sowietologem*, które rozumiemy jako zideologizowany onim powstały w ZSRR i związany z funkcjonowaniem Związku Radzieckiego. Może bezpośrednio odnosić się on do tego państwa, m.in. do jego symboli, atrybutów, a także imion i nazwisk założycieli, ideologów doktryny komunistycznej, sowieckich działaczy państwowych, partyjnych, wojskowych, artystów oraz nazw wydarzeń historycznych i realiów państwa sowieckiego².

² Osoby, które decydowały o tym, jaki element motywacyjny powinien znaleźć się w strukturze nowej, sowieckiej nazwy miejscowości w USRR, często aktywnie wykorzystywały formacje motywowane realiami carskiej Rosji i działaczy kultury rosyjskiej, niekiedy w ogóle niepowiązanych z ideologią komunistyczną. Dominantą takiej motywacji było pragnienie podkreślenia szczególnego (nadrzędnego) statusu narodu i kultury rosyjskiej w systemie koordynat ideologicznych ZSRR. Z tego też powodu nazwiska słynnych pisarzy, artystów i innych działaczy kultury rosyjskiej z XVIII i początku XIX w. były aktywnie eksploatowane jako wzorce na sowieckiej Ukrainie jeszcze przed drugą wojną światową.

Po drugiej wojnie światowej w państwach socjalistycznych środkowo- i południowo-wschodniej Europy nazwy miejscowości, podobnie jak nazwy własne obiektów miejskich, m.in. dzielnic, ulic, placów, były jednymi z najbardziej wyrazistych elementów, za których pośrednictwem przejawiał się wpływ ideologii komunistycznej. Na planach miast, np. ukraińskich, białoruskich, bułgarskich, czy na mapach ZSRR, Bułgarii, Czechosłowacji itd. można było znaleźć nazwy miast i miasteczek, ulic, alei i placów, których patronami byli Lenin, Stalin, Dzierżyński, Marks itp. Zauważamy jednak pewną asymetryczność w ich wprowadzaniu. Nazwy własne ideologicznie inspirowane komunizmem poza obszarem ZSRR nie miały tak masowego charakteru jak na terytorium Związku Radzieckiego. Objętość korpusu ojkonimów z motywacją komunistyczną na terenach środkowo- i południowo-wschodniej Europy niewchodzących w skład ZSRR była mniejsza pod względem liczebnym, a sam jego zasób nie tak wyrazisty. Ów stan rzeczy wynikał z odmiennej sytuacji politycznej danego regionu, m.in. roli ZSRR w wyzwoleniu podczas drugiej wojny światowej (np. w przypadku Albanii ZSRR miało znaczenie marginalne), stopnia podporządkowania się ZSRR i podejmowania prób uniezależnienia od Moskwy, krótkiego okresu przynależności do bloku państw demokracji ludowej i wybrania — tak jak w przypadku Jugosławii rządzonej przez Titę — „własnej koncepcji komunizmu”: titoizmu. W Albanii czy w federacyjnej Jugosławii nie stosowano powszechnie znanych zideologizowanych ojkonimów. W państwach tych obowiązywał lokalny koloryt komunistyczny: nazwy wiązały się głównie z komponentem, w którego podstawie słowotwórczej znajdowało się nazwisko wodza komunistycznego Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii — Josipa Broza-Tity. Na przykład w Serbii były to: *Titova Mitrovica*, *Titovo Užice*, *Titov Vrbas*, w Czarnogórze *Titograd*, w Chorwacji *Titova Koremca*, w Macedonii *Titov Veles*, w Słowenii *Titovo Velenje*. Po rozpadzie Jugosławii miasta nazwane na cześć Broza-Tity zmieniły nazwy: usunięto nazwisko wodza albo wybrano całkowicie nową strukturę, jak w przypadku stolicy Czarnogóry — nazwę *Titograd* zastąpiono nazwą *Podgorica*.

Nieco inna sytuacja istniała w pozostałych krajach demokracji ludowej, poza ZSRR. W Bułgarii odnotowaliśmy trzy zideologizowane nazwy dużych miast: dzisiejsza *Warna* do 1956 r. funkcjonowała jako miasto *Stalino*, współczesny *Dobrič* do 1993 r. nazywał się *Tolbuhin* (od nazwiska marszałka Armii Czerwonej F. Tolbuhina), z kolei *Montana* zastąpiła w 1992 r. dawny *Mihajlovgrad* (od nazwiska lokalnego działacza komunistycznego H. Mihajlova). W Czechosłowacji istniała tylko jedna komunistyczna nazwa własna miejscowości — *Gottwaldov* (od nazwiska komunistycznego prezydenta Czechosłowacji K. Gottwalda), którą po aksamitnej rewolucji zastąpioną nazwą *Zlin*. W PRL-u funkcjonowała tylko jedna nazwa — *Stalinogród*, wprowadzona do oficjalnego obiegu przez

władze komunistyczne w 1953 r. W wyniku tzw. odwilży politycznej po śmierci Stalina został przywrócony polski ojkonim *Katowice*. Podobnie działo się w innych krajach, np. w Niemieckiej Republice Demokratycznej w 1990 r. nazwę miejscowości *Karl-Marx-Stadt* zmieniono na *Chemnitz*, węgierski *Sztálinváros* został przemianowany ponownie na *Dunaújváros*, *Leninváros* na *Tyszaújváros*, a rumuński *Oraşul Stalin* — na *Braşov*³. Dynamicznie w zachodniosłowiańskim nazewnictwie zachodził proces przywracania historycznych nazw własnych, które w czasie totalitaryzmu zostały zmienione przeważnie z pobudek antyreligijnych. Na przykład na terenie dzisiejszej Słowacji w latach 1991–1993 zostały przywrócone nazwy miejscowości funkcjonujące do 1948 r.: *Plešany* zostały przemianowane na *Svätušë*, *Bodrog* na *Svätá Mária*, *Švermovo* na *Telgárt*, *Šafarikovo* na *Tornaľa*, *Jur pri Bratislave* na *Svätý Jur*, *Modravský Ján* na *Svätý Ján*, *Borský Jur* na *Borský Svätý Jur*, *Milanovce* na *Veľký Kýr*, *Kvetná* na *Keť*, *Sládečkovce* na *Močenok* (Jacko, 1994, 59).

Niezbyt głęboki w porównaniu z terytorium ZSRR proces komunizacji ojkonimii w państwach bloku wschodniego skutkował przeprowadzeniem procesów desowietyzacyjnych korpusu nazw na znacznie mniejszą skalę, niż możemy to obserwować na przykładzie analogicznego obszaru leksyki propriatnej języka ukraińskiego⁴. Na tej podstawie wnioskujemy, że dekomunizacja na interesującym nas obszarze Europy — oprócz Ukrainy, Białorusi i Rosji — miała charakter marginalny.

Transformację ukraińskiej toponimii końca lat osiemdziesiątych XX w. umożliwiło uzyskanie podstawy prawnej istotnej dla wsparcia kultury i rozwoju języka ukraińskiego jako ojczystego (1989), co *de iure* zagwarantowało nowo proklamowane niezależne państwo — Ukraina (1991). Biorąc pod uwagę fakt, że okres sowiecki w historii Ukrainy był etapem jej rusyfikacji, to w epoce post-totalitarnej desowietyzacja oraz korenizacja⁵ toponimii ukraińskiej często nabierały integralnego charakteru dekolonizacyjnego⁶.

System nazw własnych miejscowości na Ukrainie od początku okresu sowieckiego podlegał nadzwyczaj potężnym wpływom społeczno-politycznym. W bar-

³ W końcu lat pięćdziesiątych i na początku sześćdziesiątych XX w. nastąpiła destalinizacja onomastykonu XX w. Została ona przeprowadzona na mocy dyrektywy Partii Komunistycznej po XX Zjeździe KPZR i objęła państwa bloku wschodniego.

⁴ Nieproporcjonalnie większą liczebnością w tej części kontynentu europejskiego odznaczały się zideologizowane przez doktrynę komunistyczną nazwy ulic, placów i obiektów urbanistycznych.

⁵ W niniejszym artykule celowo posługujemy się pojęciem *korenizacja*, aby uniknąć skojarzeń z szeroko rozumianą i używana w naukach społecznych *korienizacją*, czyli polityką narodowościąową (obejmującą też ukrajinizację) prowadzoną przez ZSRR w latach dwudziestych XX w.

⁶ Tendencje dekolonizacyjne w nazewnictwie najsilniej przejawiały się u Słowaków, Chorwatów, Macedończyków, Słoweńców i częściowo u Białorusinów — czyli u narodów, które uzyskały niezależność w latach dziewięćdziesiątych XX w.

dzo szybkim tempie doszło do totalnej sowietyzacji autentycznego, tradycyjnego toponomastykonu⁷; przy czym sowietyzacja w różnych regionach przejawiała się z różną siłą: była słabsza na zachodzie Ukrainy i narastała ku wschodowi. Jeśli na ziemiach zachodnioukraińskich, które zostały przyłączone do ZSRR w latach 1939–1940, w okresie władzy sowieckiej powstały jedynie pojedyncze zideologizowane toponimy: *Hristopil'* (pol. *Krystynopol*) przemianowano na *Červonograd*, nazwę *Žovkva* (pol. *Żółkiew*) zastąpiono nazwą ros. *Nesterov*//ukr. *Nestoriv*, nazwę *Nimec'ka Mokra* — nazwą *Komsomol's'ke*, to ich odsetek w centralnych i południowo-wschodnich obwodach Ukrainy, inkorporowanych wcześniej do Rosji, a następnie wchodzących w skład ZSRR i pozostających w jego granicach do 1991 r., był nieporównywalnie wyższy. Ten typ nazw własnych otrzymały nie tylko duże miasta: *Stalino*, *Kirovograd*, *Illičivs'k*, ale i setki miasteczek, wsi, osad, np. *Kirovs'ke*, *Frunzivka*, *Maksimivka*, *Radgospne*, *Žovtneve*.

Według naszych obserwacji w nazewnictwie ukraińskim można wydzielić dwa etapy dekomunizacji nazw własnych miejscowości Ukrainy. Pierwszy z nich przypadał na lata 1989–1992 i charakteryzował się spontanicznością oraz nieoficjalnością. Drugi etap rozpoczął się natomiast w 2013, a zakończył się formalnie w listopadzie 2015 r.⁸ Jego celem było usunięcie nazw miejscowości utworzonych na bazie ideologemów komunistycznych. Dokument, stanowiący podstawę prawną tego procesu, nosił tytuł „O potępieniu totalitarnych reżimów komunizmu i socjalizmu narodowego (nazizmu) i zakazie propagandy związanej z nimi symboliki”⁹.

Pierwszego etapu procesu dekomunizacji nie należy łączyć z oficjalnymi działaniami państwa, ale raczej z aktywizacją ruchów demokratycznych w czasie pieriestrojki, dążeniem do gospodarczego uniezależnienia się Ukrainy od ZSRR i ostrego osądzenia upadającego sowieckiego systemu polityczno-ekonomicznego. W omawianym okresie, mimo że inicjatorem transformacji — co rozumiałe ze względu na silne tendencje niepodległościowe — była Ukraina zachodnia, to *de facto* zideologizowane nazwy najpierw zaczęto zmieniać (co może zaskakiwać, biorąc pod uwagę zdecydowanie silniejszy i dłuższy proces sowietyzacji) na Ukrainie wschodniej. Jedną z pierwszych miejscowości, której

⁷ Wyjątkami wśród form onimicznych związanych z kolonizacją ziem ukraińskich przez carską Rosję od końca XVII do początku XX w. były np.: ros. *Ekaterinoslav* (zukrainizowana nazwa *Katerinoslav*), *Elisavetgrad* itd.

⁸ Ustawodawca przewidywał, że ta ustawa dekomunizacyjna wejdzie w życie w listopadzie 2015 r., a w przypadku niezastosowania się do ustawy przez jednostki administracyjne niższego rządu w ciągu roku lub odwołania się od decyzji, jednostka administracyjna wyższego rządu będzie mogła bez uzgodnienia wprowadzić zalecane wcześniej zmiany nazwy. Ostatecznym organem zatwierdzającym pozostała Rada Najwyższa Ukrainy.

⁹ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-viii> (dostęp: 2 VI 2016)

nazwę zdekomunizowano, stało się półmilionowe miasto w obwodzie donieckim¹⁰ *Ždanov* (nazwane tak na cześć komunistycznego działacza A. Żdanowa), któremu jeszcze w 1989 r. przywrócono historyczną nazwę *Mariupol'*. Rok później, w 1990 r., stolica obwodu *Vorošilovgrad* (nazwa utworzona na cześć komunisty K. Woroszyłowa) zmieniła nazwę na *Lugans'k*. Miasto *Zmiiv*, położone w obwodzie charkowskim, również w 1990 r. pozbyło się starej nazwy *Gotval'd*, nadanej na cześć czechosłowackiego prezydenta K. Gottwalda. W 1991 r. miasto *Komunars'k* w obwodzie ługańskim przemianowano na *Alčevs'k* na cześć O. Alczewskiego, ukraińskiego przemysłowca i bankiera, który się w nim urodził. Dopiero w 1991 r. przemianowano dwie miejscowości na zachodzie Ukrainy: znajdujący się w obwodzie lwowskim *Nesterov* (zukunftizowana nazwa *Nesteriv*), upamiętniający rosyjskiego lotnika P. Nesterova, powrócił do wcześniejszej nazwy *Žovkva* (pol. *Żółkiew*), a zruszczoną postać nazwy miasta *Rovno* zmieniono na ukraińską *Rivne* (pol. *Równe*).

Analiza ojkonimii ukraińskiej końca XX–początku XXI w. prowadzi nas do wniosku, że pod wpływem czynników społeczno-politycznych procesy transformacyjne w sferze leksyki onimicznej przed 2014 r. nie miały charakteru ustrukturyzowanego i systemowego. Na zachodzie Ukrainy sowietologemy, pełniące funkcję nazw własnych, zostały usunięte w latach 1991–1992, ale na wschodzie i południu Ukrainy — z wyjątkiem około 10 miejscowości — „dziedzictwo sowieckie” do 2014 r. nie zostało poddane gruntownej transformacji; do 2015 r. nie można mówić o radykalnej transformacji całego nazewnictwa, lecz o okazjonalnym charakterze zmian ojkonimów. Według obliczeń O. Beleja spośród ojkonimów okresu posttotalitarnego najczęściej powtarzającymi się w toponimii ukraińskiej nazwami były te, które powstały wcześniej w celu upamiętnienia rewolucji bolszewickiej 1917 r., *Žovtneve* (ros. *Oktâbrs'ke*; Belej, 2007 s. 96). W 2003 r. nazwę tę nosiły 63 miejscowości w północnych, centralnych, wschodnich oraz południowych obwodach Ukrainy (tamże). Inne najczęściej używane sowietologemy to m.in.: utworzone na cześć bolszewickiego działacza S. Kirowa nazwy: *Kirove* (18 miejscowości w obwodach: czernihowskim, kijowskim, winnickim, czerkaskim, dnipropropetrowskim, zaporoskim, połtawskim (2), donieckim (3), odeskim (3), chersońskim (3) oraz w Republice Autonomicznej Krymu), *Kirovka* (5 miejscowości w obwodach: dnipropropetrowskim (2), winnickim, kirowohradzkim), *Kirovs'k* (2 miejscowości w obwodach: donieckim,

¹⁰ W całym tekście stosujemy polskie nazwy obwodów (będących jednostkami administracyjnymi na terytorium dzisiejszej Ukrainy) zgodnie z „Urzędowym wykazem polskich nazw geograficznych świata”, opracowanym przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju z 2015 r. Omawiane nazwy miejscowe podajemy w transliteracji bez względu na stopień utrwalenia nazwy w języku polskim. Polszczyzny zakończenia nazwisk obcych.

łużańskim), *Kirovs'ke* (6 miejscowości w obwodach: czernihowskim, donieckim (3) oraz w Republice Autonomicznej Krymu (2)). Występowały także zideologizowane ojkonimy na cześć Lenina, m.in.: *Lenina* (5 miejscowości w obwodach: kirowohradzkim, dniepropetrowskim (3), łużańskim, zaporoskim (2) oraz w Republice Autonomicznej Krymu), *Leninivka* (2 miejscowości w obwodach: czernihowskim, kijowskim), *Leninka* (5 miejscowości; w obwodach charkowskim (2), kirowohradzkim, mikołajowskim, chersońskim), *Lenino-Ul'ánivka* (obwód kirowohradzki). Ponadto istniały inne powtarzające się nazwy, które odnosiły się do sowieckich realiów, np.: *Komintern* (4 miejscowości w obwodach: czerkaskim, charkowskim, połtawskim, dniepropetrowskim), *Komsomol'sk* (8 miejscowości w obwodach połtawskim, żytomierskim, winnickim, charkowskim (2) oraz w Republice Autonomicznej Krymu (3)), *Komunarivka* (8 miejscowości w obwodach: winnickim, zaporoskim (2), chersońskim (2) oraz w Republice Autonomicznej Krymu (3)), *Kujbiševe* (12 miejscowości w obwodach: łużańskim, żytomierskim, kijowskim, mikołajowskim, odeskim, chersońskim, połtawskim (2), dniepropetrowskim (3) oraz w Republice Autonomicznej Krymu) (Belej, 2007, s. 96).

Badania nad ukraińską ojkonimią początku lat dziewięćdziesiątych. dowodzą, że desowietyzacja tego rodzaju onimów w pierwszym etapie odbyła się dzięki przemianowaniu ideologicznie motywowanych toponimów typu *Kirove*, *Leninivka* oraz przez zmianę nazw, które ideologicznie były neutralne. Te ostatnie toponimy ze względu na czas powstania w okresie sowieckim odbierane były jako sowietologemy. Na podstawie zgromadzonych przez siebie danych ukraiński hungarysta Petr Lizanec' twierdzi, że po 1945 r. władze sowieckie przemianowały prawie 100 miejscowości Zakarpacia zamieszkałych przez ludność węgierskojęzyczną, wprowadzając rosyjskie kalki nazw m.in. węgierskich (Lizanec', 1990 s. 65–66). Takim zmianom nazw, pomimo deklarowanego internacjonalizmu władzy sowieckiej, towarzyszyło całkowite ignorowanie składu narodowościowego populacji w miejscowości, której nazwę zmieniano. Zruszczeniu lub ukrajinizacji często ulegały nazwy miejscowości zamieszkałych przez ludność węgierskojęzyczną. Na obszarach gęsto zaludnionych przez węgierską mniejszość narodową to właśnie węgierskie towarzystwa narodowo-społeczne zaczęły inicjować w latach dziewięćdziesiątych XX w. procesy transformacyjne w sferze ojkonimii ukraińskiej¹¹. Tylko w ciągu 1992 r. w wyniku starań specjalnej komisji w obwodzie zakarpackim oficjalnie zmieniono nazwy 49 miejscowości. I tak dawna *Ceglivka* w rejonie użgorodzkiem została przemianowana na dzisiejszy *Téglás* (wariant ukraińskojęzyczny *Tijglaš*), *Zmivka* — na

¹¹ Proces zmiany nazw w rejonach najliczniej zamieszkałych przez mniejszości narodowe, np. Węgrów na Zakarpaciu, zakończył się w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w.

Kid'oš, Dzvinkove — na *Ġoronglab, Divične* — na *Forgolan', İvanivka* — na *Ānoši, Lipove* — na *Getĕn* (Belej, 2007 s. 99).

Wraz ze stopniowym pogarszaniem się sytuacji ekonomiczno-politycznej na Ukrainie w czasach prezydentury Wiktora Janukowycza (odczuwalnym zwłaszcza w 2012 r.) w proprałnej przestrzeni Ukrainy dały się zauważyć wyraźne tendencje wskazujące na aktywizację procesów transformacyjnych, zmierzających do dekomunizacji (Belej, 2014 s. 91). Apogeum tych procesów przypada na burzliwy okres rewolucji godności w 2014 r., aneksji Krymu przez Federację Rosyjską oraz rozpoczęcia rosyjsko-ukraińskiego konfliktu zbrojnego na wschodzie Ukrainy. Niewątpliwie przyczyniła się do tego także wzmożona nowa neokomunistyczna propaganda rosyjska, odwołująca się do czasów istnienia ZSRR oraz dawnych komunistycznych ideałów. Dopiero w warunkach rosyjsko-ukraińskiego konfliktu w Donbasie zdecydowana większość Ukraińców uznała, że próg tolerancji wobec symboli komunistycznych został przekroczony. Potrzebę zmian rozumiały także władze państwowe, przyjmując w parlamencie ukraińskim tzw. pakiet ustaw dekomunizacyjnych. Weszły do niego ustawy „O dostępie do archiwów organów represji totalitarnego reżimu komunistycznego lat 1917–1991”, „O statusie prawnym i uczczeniu pamięci uczestników walk o niezależność Ukrainy w XX wieku” oraz „O uczczeniu zwycięstwa nad nazizmem w II wojnie światowej 1939–1945”. 9 kwietnia 2015 r. Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła Ustawę nr 317-VII, zatytułowaną „O potępieniu totalitarnych reżimów komunizmu i socjalizmu narodowego (nazizmu) i zakazie propagandy związanej z nimi symboliki”. Po podpisaniu przez prezydenta Ukrainy Petra Poroszenkę dokumentów o dekomunizacji 21 maja 2015 r. nabrała mocy prawnej ustawa, która po raz pierwszy w ciągu całego okresu posttotalitarnej historii państwa dotyczyła całego kraju oraz oficjalnie opisała procedurę normatywno-prawną definiowania i przebiegu dekomunizacji nazw własnych obiektów geograficznych, miejscowości, przedsiębiorstw, a także najliczniejszej grupy onimicznej — m.in. nazw ulic i innych obiektów miejskich. Zwłaszcza w jednym z podpunktów paragrafu 1 artykułu ustawy „O potępieniu totalitarnych reżimów komunizmu i socjalizmu narodowego (nazizmu) i zakazie propagandy związanej z nimi symboliki” prawodawca wyraźnie wyznacza listę obiektów nominacji oraz możliwych kryteriów motywacyjnych, opartych na sowietologemach. Wskazuje na:

[...] nazwy obwodów, rejonów, miejscowości, dzielnic miast, skwerów, bulwarów, ulic, zaułków, zjazdów, przejazdów, prospektów, placów, majdanów, ulic nadbrzeżnych, mostów, innych obiektów toponimicznych miejscowości, przedsiębiorstw, instytucji, organizacji, w których wykorzystywane są nazwiska lub pseudonimy osób, które obejmowały stanowiska kierownicze w Partii Komunistycznej (stanowisko sekretarza komitetu dzielnicowego i wyżej), wyższych organach władzy i kierownictwie ZSRR, USRR, innych państw sprzymierzonych lub autonomicznych republik radzieckich, pracowały w radzieckich urzędach bezpieczeństwa wewnątrz-

nego, a także nazwy ZSRR, USRR, innych sprzymierzonych lub autonomicznych republik radzieckich i pochodzących od nich, nazwy, związane z działalnością Partii Komunistycznej (włącznie ze zjazdami partyjnymi), rocznicami rewolucji październikowej 25 października (7 listopada) 1917 roku, ustanowieniem władzy radzieckiej na terytorium Ukrainy lub w poszczególnych jednostkach administracyjno-terytorialnych, prześladowaniem uczestników walki o niezależność Ukrainy w XX wieku (oprócz nazw, związanych z oporem i wygnaniem nazistowskich okupantów z Ukrainy lub z rozwojem nauki i kultury ukraińskiej)¹².

Na podstawie cytowanego spisu obiektów można wywnioskować, że w proprialnej przestrzeni języka ukraińskiego mieliśmy do czynienia z bardzo dużą grupą onimów podlegających zmianie. Mimo że w dniu ogłoszenia ustawy „O potępieniu totalitarnych reżimów komunizmu i socjalizmu narodowego (nazizmu) i zakazie propagandy związanej z nimi symboliki” Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej podał rejestr ideologicznie zabarwionych ojkonimów (871 jednostek)¹³, to w świetle nowo uchwalonego prawa liczba onimów motywowanych ideologemami komunistycznymi szybko okazała się niepełna. Listę zaczęto systematycznie uzupełniać. Zgodnie z ustawą w grudniu 2016 r. na terytorium Ukrainy zmieniono 987 nazw miejscowości (tylko w ciągu pierwszych pięciu miesięcy 2016 r. — 941 miejscowości, wśród których były: 32 miasta, 56 osiedli typu miejskiego, 899 wsi i osad)¹⁴. W ten sposób na podstawie opracowanej przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej i udostępnionej online listy zdekomunizowanych nazw miejscowości możliwe jest ustalenie parametrów kwantytatywnych drugiej fazy dekomunizacji współczesnego ukraińskiego zbioru ojkonimów na przykładach poszczególnych jednostek administracyjnych państwa¹⁵. Ogółem w ramach procesu dekomunizacji przestrzeni proprialnej Ukrainy zmieniono ponad 50 tys. nazw własnych¹⁶. Należy jednak zastrzec, że proces ten nie został dotąd przeprowadzony na okupowanym przez Federację Rosyjską terytorium Republiki Autonomicznej Krymu¹⁷ oraz w kilku rejonach obwodu ługańskiego i donieckiego¹⁸.

¹² <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-viii> (dostęp: 2 VI 2016).

¹³ <http://www.memory.gov.ua/page/perelik-mist-ta-sil-do-pereimenuvannya> (dostęp: 2 VI 2016).

¹⁴ <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0> (dostęp: 20 VI 2016).

¹⁵ http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/perelik_pereymenovanih_nas_punktiv.pdf (dostęp: 14 II 2017).

¹⁶ <http://www.memory.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku> (dostęp: 14 II 2017).

¹⁷ Uchwała Rady Najwyższej Ukrainy „O zmianie określonych nazw miejscowości i rejonów na terytorium Republiki Autonomicznej Krymu i miasta Sewastopol” (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1352-VIII>; dostęp: 14 II 2017).

¹⁸ Uchwała Rady Najwyższej Ukrainy „O zmianie określonych nazw miejscowości na tymczasowo okupowanych terenach obwodu ługańskiego i donieckiego” (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1351-VIII>; dostęp: 14 II 2017).

Skala dekomunizacji ojkonimii ukraińskiej jest bardzo duża. Na podstawie dotychczas podjętych działań prawnych możliwe jest jednak zaobserwowanie i wyodrębnienie trzech głównych tendencji. Są to:

1. K o r e n i z a c j a , czyli odtworzenie historycznej (pierwotnej) nazwy sprzed sowietyzacji.

1.1. Przywrócono dawną nazwę, jeżeli miejscowość istniała przed powstaniem ZSRR i stanowiła osobną jednostkę administracyjną, np. od 2016 r. używa się nazwy *Bahmut* zamiast *Atremivs'k* (sowieologem utworzony na cześć komunistycznego działacza F. Sergiejewa o pseudonimie Artem; obwód doniecki). Miasto w obwodzie chersońskim *Oleški* to dawny *Cûrupins'k* (od nazwiska radzieckiego działacza o nazwisku Curupa), miejscowość *Pulini* w obwodzie żytomierskim to dawny, nazwany tak na cześć Armii Czerwonej, *Červonoarmijs'k*, miasto *Blagovišens'ke* w obwodzie kirowogradzkim to dawna *Ul'ânivka* (sowieologem utworzony na cześć W. Lenina, od jego prawdziwego nazwiska Uljanow). Nazwa *Snovs'k* w obwodzie czernihowskim zastąpiła dawną *Šors* (od nazwiska bolszewika M. Szczorsa), *Kamâns'ke* w obwodzie dnipro-petrowskim — *Dniprodzerżins'k* (od nazwiska komunisty F. Dzierżyńskiego), *Zaharivka* w obwodzie odeskim — *Frunzivkę* (od nazwiska działacza sowieckiego M. Frunzego), *Troïc'ke* w obwodzie poławskim — *Frunzivkę*, *Libuhova* w obwodzie lwowskim — *Maksimivkę* (na cześć oficera NKWD Maksimowa, który zginął nieopodal), *Troïc'ke* w obwodzie zaporoskim — *Karla Marksa* (na cześć twórcy niemieckiego socjalizmu Karola Marksa), *Nimec'ka Mokra* w obwodzie zakarpackim — *Komsomol's'ke* (na cześć Komunistycznego Związku Młodzieży — Komsomolu)¹⁹.

1.2. Nawiązanie do historycznej nazwy pobliskiej wsi (osady, przysiółka itp.), która została wchłonięta przy rozbudowie sowieckiego miasta przemysłowego (lub przedsiębiorstwa, kombinatu itp.).

Dawna nazwa zastąpiła zideologizowaną, np. miejscowość *Varaš* była do 1973 r. wsią w obwodzie rówieńskim. Wraz z rozwojem przemysłu znacznie się rozrosła i zmieniono jej nazwę na *Kuznecovs'k*, upamiętniając w ten sposób N. Kuzniecowa — agenta NKWD, który walczył w tym rejonie podczas drugiej wojny światowej. W 2016 r. powrócono do nazwy *Varaš*. Nazwa współczesnego miasta *Gorišni Plavnî*, znajdującego się w obwodzie poławskim, pochodzi od

¹⁹ Wskutek dekomunizacji nazw miejscowości przywrócono ponad 300 nazw historycznych, z których prawie 70 należy do dziedzictwa narodowego rdzennych narodów i grup narodowościowych Ukrainy — Tatarów Krymskich, Bułgarów, Greków, Żydów itd. Na Krymie większość przywróconych nazw to odnowiona toponimia historyczna, wymazana z mapy przez reżim stalinowski po deportacji Tatarów Krymskich w 1944 r. (<http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>; dostęp: 12 II 2017).

nazwy wsi o identycznym brzmieniu. W 2016 r. przywrócono tę nazwę, zastępując często nadawany sowietologem *Komsomol's'ke*. Pierwotna osada w obwodzie poławskim *Artemivka*, powstała w 1936 r. wokół kombinatu cukrowego im. Artema (pseudonim F. Sergiejewa), została przemianowana na *Skorohodove*. Nazwa ta odnosiła się do blisko położonej stacji kolejowej o tej samej nazwie. Podobnie było z małą osadą *Rikove* w obwodzie chersońskim. Wraz z rozwojem przemysłu zaczęła się ona rozrastać i w 1960 r. zmieniono jej nazwę na *Partizani*. W wyniku dekomunizacji w 2016 r. przywrócono pierwotny ojkonim.

2. A l u z y j n o ś ć, czyli nadanie nazwie neutralnego charakteru przez nawiązanie do obiektu (np. przedmiotu, osoby, zjawiska itp.) spoza sfery polityki oraz ideologii.

2.1. Nowa nazwa, która zastępuje sowietologem, odnosi się m.in. do świata przyrody, kultury materialnej lub duchowej. Na przykład *Podil's'k* (obwód odeski) zastąpił sowietologem *Kotovs'k*, który powstał na cześć czerwonooarmisty G. Kotowskiego, nazwa *Mirnograd* (obwód doniecki) pojawiła się z kolei zamiast ojkonimu *Dimitrov*, utworzonego na cześć bułgarskiego rewolucjonisty G. Dymitrowa, a *Zalizne* (obwód doniecki) — zamiast nazwy *Atremove*, *Čornomors'k* (obwód odeski) — zamiast nazwy *İlličivs'k*. Na miejsce sowietologemu *Kirovograd* wprowadzono nazwę *Kropivnic'kij*, aby uczcić pamięć M. Kropiwnickiego, dziewiętnastowiecznego ukraińskiego pisarza i dramaturga. Ponadto nazwę *Komsomol's'ke* zamieniono na *Slobožans'ke* (obwód charkowski), *Čapaëve* na *Slobožans'ke* (obwód charkowski), *Radgospne* na *Kvitneve* (obwód czerkaski)²⁰, *Žovtneve* na *Kvitneve* (obwód żytomierski), *Radgospne* na *Vesele* (obwód charkowski), *Frunzivkę* na *Gajove* (obwód kijowski).

W tej grupie niektóre nowo utworzone nazwy powtarzały się wielokrotnie, np. na podstawie leksemu *step* utworzono nazwę *Stepove*, którą nadano 27 miejscowościom, na podstawie leksemu *višná* powstała nazwa *Višneve*, którą otrzymano 20 miejscowości. Na podstawie leksemu *kalina* utworzono dla 18 miejscowości nazwy *Kalina* oraz *Kalinivka*.

2.2. Nowa nazwa przez transformację sowietologemu — zmianę podstawy motywacji. (np. w wyniku uniwerbizacji) — traci swój ideologiczny wydźwięk, np. *Liman* zamiast *Červonij Liman* (obwód doniecki), *Okni* zamiast *Červoni Okni* (obwód odeski), *Zavods'ke* zamiast *Červonozavods'ke* (obwód poławski),

²⁰ Obecnie nazwę *Kvitneve* nosi łącznie 14 wiosek i przysiółków na Ukrainie. Wydaje się, że nazwa ta jest ideologicznie neutralna, zarówno jednak w czasie ZSRR, jak i obecnie została ona zmieniona. W latach 1946–1974 — aż w sześciu przypadkach. Niczym nieuzasadnione było zniknięcie z mapy Ukrainy takich nazw, jak: *Vojtašivka* (1946, obwód żytomierski), *Kazimipivka* (1947, obwód kijowski), *Žabokruki* (1974, obwód lwowski), *Konûški* (1967, obwód rówieński), *Bisivka* (1966, obwód chmielnicki).

Guta zamiast *Červona Guta* (obwód czernihowski), *Gora* zamiast *Kolgospna Gora* (obwód połtawski), *Zdobutok* zamiast *Zdobutok Žovtnâ* (obwód czerkaski), *Zamožnik* zamiast *Nezamožnik* (obwód odeski), *Šlâhove* zamiast *Šlâh İlliča* (obwód zaporoski), *Dnipro* zamiast *Dnipropetrovs'k*. Wieś *Kalinina* w obwodzie donieckim, której nazwa upamiętniała radzieckiego polityka M. Kalinina, zmieniono na *Kalinivka*, najprawdopodobniej ze względu na podobieństwo brzmienia.

3. Gloryfikacja, czyli upamiętnienie wydarzeń historycznych, bohaterów i symboli narodowych z przeszłości Ukrainy.

3.1. Uczczono zdarzenia i postaci, związane z dziejami Ukrainy przedsowieckiej. Gloryfikowano m.in. wojnę ukraińsko-radziecką 1917–1921, odwołując się jednocześnie do tradycji Kozaków zaporoskich. Na przykład wieś *Šlâh Nezamožnika* w obwodzie chersońskim otrzymała nazwę *Gordiênkivci* na cześć 1 Konnego Pułku Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL), noszącego imię atamana kozackiego K. Gordijenki, którego żołnierze w czasie Operacji Krymskiej w 1918 r. przejęli Cieśninę Czongarską, przechodząc przez okolice wspomnianej wsi. Osada *Komunar* w obwodzie chmielnickim w wyniku ustawy dekomunizacyjnej zmieniła nazwę na *Zagrods'ke*, upamiętniając O. Zagrodzkiego – generała pułkownika Armii URL, którego wojska we wrześniu 1920 r. odniosły zwycięstwo w walkach toczących się w okolicy. Dawny przysiółek *Pertovs'ke* w obwodzie winnickim został nazwany (nawiązując do koloru mundurów) *Sin'ožupanniki* ku czci żołnierzy 7 Błękitnego Pułku 3 Dywizji Strzelców Armii URL, wyróżniających się w bojach, które miały miejsce w tej okolicy w lipcu 1919 r. *Žovtneve* w obwodzie charkowskim przemianowano na *Bogdanivs'ke* na cześć Ukraińskiego Pułku Kozackiego Armii URL, który nosił imię hetmana Chmielnickiego. W grudniu 1918 r. pułk ten prowadził niedaleko wspomnianej miejscowości walki obronne.

3.2. Upamiętniono bohaterów najnowszej historii Ukrainy, poległych w trwającej wojnie rosyjsko-ukraińskiej w Donbasie.

Nazwy pamiątkowe nadano pięciu miejscowościom. Wieś *Žovtneve* w obwodzie wołyńskim nazywa się obecnie *Suval'*. W ten sposób uczczono P. Suwałę, żołnierza 51 Brygady Zmechanizowanej, który zginął 2 września 2014 r. w walce o strategiczny szczyt na Wzgórzach Donieckich — Sawur-Mohylę. Dawne osiedle typu miejskiego *Kudrâvcivka* w obwodzie mikołajowskim zostało nazwane *Tokarivkâ* na cześć żołnierza 28 Brygady Zmechanizowanej W. Tokara. Wieś *Oktâbrs'ke* w obwodzie dnipropropetrowskim otrzymała nazwę *Maksimivka* ku czci żołnierza 93 Brygady Zmechanizowanej Maksima Jefimczuka, który zginął 20 kwietnia 2015 r. podczas ostrzału moździerzy. Podobnie nazwa wsi *İl'ine* (dawna *Panfîlivka*) w obwodzie zaporoskim upamiętnia sierżanta W. Ilina, który zginął 20 kwietnia 2015 r. w pobliżu İlovajs'ka. Wieś *Červonij Liman*

przemianowano na *Dobropasove* na cześć żołnierza S. Dobropasowa, który poniósł śmierć 14 czerwca 2014 r. w samolocie zestrzelonym w pobliżu lotniska w Ługańsku.

Nazwy dwóch miejscowości znajdujących się na terenach tymczasowo okupowanych również zostały zmienione na cześć żołnierzy ukraińskich, którzy ponieśli śmierć w walkach podczas trwającego konfliktu zbrojnego. Należy zauważyć, że w historii ojkonimii ukraińskiej odnotowano bezprecedensowy motyw nominacji: nie od nazwiska lub imienia, ale od pseudonimu. Wieś *Użivka* (dawna *Lenins'ke*) w obwodzie donieckim została tak nazwana na cześć poległego żołnierza S. Kriworuczenki, uchodźcy z Krymu, który posługiwał się pseudonimem Uż.

O ile w odniesieniu do zachodniosłowiańskich toponimów ukierunkowana polityka, mająca na celu usunięcie nazw miast utworzonych z wykorzystaniem komunistycznych ideologów, określana była dekomunizacją czy desowietyzacją, to na Ukrainie przed tzw. rewolucją godności procesowi temu nadawano neutralne miano deideologizacji lub depolityzacji. Pojęcia te, a zwłaszcza zasady i mechanizmy ich stosowania, nie były precyzyjnie określone, więc w różnych regionach Ukrainy, zależnie od panujących nastrojów polityczno-ideologicznych, interpretowano je w różny sposób. Niekiedy władze lokalne (bo właśnie do ich kompetencji należała procedura zmiany nazw miast, wsi i osad) pojmowały deideologizację jako dekomunizację, czyli usunięcie z miejscowej toponimii wszystkich nazw powiązanych z ideologią komunistyczną, inne samorządy z kolei rozumiały ją odwrotnie i zachowywały dawne nazwy, starając się uniknąć jakichkolwiek zmian, uznając, że każda nazwa „to nasza historia, którą należy chronić”.

Obserwacje funkcjonowania ojkonimii Ukrainy w ciągu ostatniego ćwierćwiecza pozwalają wysunąć wniosek, że dekomunizacja nazw miejscowości, która zachodziła podczas ostatnich 25 lat, przebiegała nierównomiernie. W pierwszym okresie — od 1989 do 1992 r. — była ona powiązana z aktywizacją ruchów narodowo-demokratycznych i nie miała charakteru ogólnopolskiego, systemowego, w drugim etapie, przypadającym na lata 2014–2016, opierała się z kolei na oficjalnych, zakrojonych na szeroką skalę działaniach ukraińskich władz, czego zwieńczeniem była m.in. ustawa „O potępieniu totalitarnych reżimów komunizmu i socjalizmu narodowego (nazizmu) i zakazie propagandy związanej z nimi symboliki”. Na podstawie analizy ideologicznie znaczących nazw własnych należy stwierdzić, że desowietyzacja ojkonimii ukraińskiej dokonuje się przez: korenizację (odtworzenie historycznej nazwy sprzed sowietyzacji), aluzyjność (nadanie nazwie charakteru neutralnego przez nawiązanie do obiektu spoza sfery polityki i ideologii) lub gloryfikację (uczczenie, upamiętnienie wydarzeń, bohaterów, symboli związanych z dawną i współczesną historią Ukrainy).

LITERATURA

- Belej, O. (2007). Transformaciã ukraïns'kogo onomastikonu posttotalitarnogo periodu na zagal'noslovãns'komu tli. Wrocław: Wyd. UW.
- Belej, O. (2014). Innovacionnye processy v ukraïnskoj urbonimii na fone posttotalitarnej Central'no-Vostočnoj Evropy. *Anuari de Filologia. Llengües i literatures modernes*, 4, s. 91–109.
- Blanár, V. (1996). Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda.
- Bučko, D., Tkačova, N. (2012). Slovník ukraïns'koï onomastyčnoï terminologii. Harkiv: Ranok-NT.
- Jacko, J. (1994). Exemplifikácia vlastných mien v „Pravidlách slovenského pravopisu”. W: J. Jacko (red.), *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien*. Bratislava–Nitra: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. 57–60.
- Lizanec', P. (1990). Problemy, pov'azani z perejmenuvannãm ugors'kih naselenih punktiv Zakarpattã. W: P. Lizanec' (red.), *Šosta respublikans'ka onomastična konferenciã „Opisova ta prikladna onomastika”*. II. Odessa: Odes'kij deržavnij universytet im. Ī. Mečnikova, s. 65–66.
- Lučik, V. (2014). Etimologičnij slovník toponimiv Ukraïni. Kiïv: Akademiã.
- Nikonov, V. (1974). Imã i obšestvo. Moskva: Nauka.
- Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata. (2015). Red. E. Wolnicz-Pawłowska i in. Oprac. Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii.

UKRAINIAN OECONYMS IN THE CONTEXT OF DECOMMUNIZATION PROCESSES
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE
AT THE END OF THE 20th AND BEGINNING OF THE 21st CENTURIES

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of ideologically meaningful proper names, mainly oikonyms, and also to the indication and description of the three main tendencies noticed in Ukrainian oikonyms from the end of 1989 until 2016, during the social and political transformations in Ukraine and the decommunization processes connected with it. Using examples, the authors illustrate the phenomenon of korenizatsiya (nativisation), namely the recovery of historical names from before sovietisation, allusiveness, ensuring a neutral nature for names by referring to objects outside the area of politics and ideology, as well as glorification, the honoring and memorializing of events, heroes, and symbols connected with the past and modern history of Ukraine.

Key words: toponyms, geographic names, Ukraine, decommunization